

KÓFALVI TAMÁS

**A pécsváradi plébánia katolikus halotti anyakönyveinek
18. századi bejegyzései**

A tanulmány a pécsváradi katolikus halotti anyakönyvek 18. századi bejegyzéseit mutatja be és elemzi. A szerző bemutatja a bejegyzések adatesoportjait, azok digitális rögzítését, illetve ezen adatok alapján következtetéseket von le Pécsvárad 18. századi demográfiájára és népességére vonatkozóan.

Kulcsszavak: Pécsvárad, 18. század, egyházi anyakönyv, demográfia

Keywords: Pécsvárad, 18th century, church register, demography

Pécsvárad 18. századi katolikus anyakönyveit a Pécsi Egyházmegyei Levéltár őrzi.¹ A halotti anyakönyvek részben önálló, részben vegyes kötetekben találhatóak, nyelvük latin. A legkorábbi fennmaradt évkör az 1742–1779 közötti, amely a házasultak 1742–1806 közötti bejegyzéseivel szerepel egy kötetben.² Az 1780–1822 közötti bejegyzések önálló kötetet alkotnak. Az anyakönyvekhez mutató nincs. A korábbi időszakra³ vonatkozó halotti anyakönyvek elvesztek, az 1742-es évből pedig mindössze két bejegyzés (december 5. és 30.) maradt fenn. Az 1732. évi egyházlátogatás 1722-től létező anyakönyveket említ,⁴ az 1754. évi egyházlátogatás jelentése viszont már lényegében a ma is fennálló állapotokat mutatja, azzal a megjegyzéssel, hogy a korábbi (1719, illetve 1742 előtti) időszak anyakönyveiről semmit nem lehet tudni, azokat talán a plébánia ferences adminisztrátorai vihették magukkal.⁵

A 18. századra vonatkozó halotti anyakönyvi bejegyzések az említett két kötetben jelentős különbséget mutatnak, a kötethatár (1780) módszertani, szerkezeti és paleográfiai tekintetben is éles választóvonalat jelent. Rögtön szembeszökő az a különbség, hogy az 1742 és 1779 közötti bejegyzések még nem táblázatos formában, hanem folyamatos írással, lényegében mondatként megfogalmazva készültek, az egyes tételeket pedig vízszintes vonallal választották el egymástól. Hasonlóképp feltűnő ennek az időszaknak a paleográfiai sokszínűsége. Tartalmi sajátosság, hogy „kötelező rovatok” hiányában a bejegyzések tartalma,

¹ PEL. III. 109. A továbbiakban csak a folió (fol.), az oldal (o.), illetve az azokon belüli tételszámot (t.) jelzem.

² A házasultakról szóló legkorábbi bejegyzés 1742. május 4. Juncker József és Anna Mária Amarin hajadon, varasdi lakosokat Agapitus Heher adta össze, Müller Mihály és Müller János varasdi lakosok tanúsága mellett.

³ A kereszteltekre vonatkozó anyakönyvi bejegyzések 1719-től maradtak fenn.

⁴ Esztergomi Prímási Levéltár. *Visitatio plurium exempta parochiarum*. Liber 27. Fasc. 5. 51. o.

⁵ Uo. Liber 37. Fasc. 7. 79. o.

illetve a tartalmi elemek sorrendje, nyelvi kifejezése is nagy változatosságot mutat. A kötetben oldalszámozás helyett utólagos, a jobb felső sarokban olvasható (levéltári?) paginátlás található.⁶ Az 1775. április 29. és 1777. július 27. közötti bejegyzéseket tartalmazó ívfűzet fordítva lett a kötetbe kötve, ezért (túl azon, hogy a szöveg fejjel lefelé áll), az 1775. április 27-i bejegyzés még jó helyen szerepel (fol. 197v.), de 1775. április 29-től az időrend a fol. 207v.-n folytatódik és így halad visszafelé 1777. júliusig, fol. 198r.-ig. 1749 májusából, júliusából és szeptemberéből egyáltalán nincs bejegyzés. A kötet végén, a 216v. oldalon a jegyeseknek az esküvő előtt felteendő 4 kérdés szerepel.

A legtöbb bejegyzés csak a halott vezeték- és keresztnévét, a halál időpontját és helyét, valamint annak a tényét adja meg, hogy az illető szentségekkel ellátva távozott-e a világból. Utóbbira leggyakrabban az *extrema unctione munitus/munita* (utolsó kenettel megerősítve), vagy a *sacramentis provisus/provisa* (szentségekkel ellátva) kifejezéseket használták, de előfordulhat egyéb megfogalmazásban is, pl. *confessus et eucharistia munitus* (gyónt és az eukarisztiával megerősített). A halott életkorát a legtöbb esetben pontosan, néha "körülbelül" (*circiter*) megjegyzéssel rögzítették év, hónap, hét, nap, óra egységekben. Utóbbi kapcsán megjegyzendő, hogy többször a fél- és negyedórás életkort is külön adták meg.⁷ A bejegyzések sorrendjét meghatározó dátumok alapja 1772-ig változó, illetve különböző gyakorisággal bizonytalan. Ez azt jelenti, hogy néha a halál (*obitum*), néha a temetés (*sepultura*) időpontját adták meg, néha pedig nem lehet tudni, hogy a bejegyzés dátuma a kettő közül melyiket rögzítette. Olykor mindkét eseményt megemlíti a bejegyzésben.

	Legkorábbi bejegyzés	Legkésőbbi bejegyzés	Összes bejegyzés száma	A korszak összes bejegyzésének (3459) %-ában
A halál idejét rögzítő	1749. 01. 24. ⁸	1772. 09. 28. ⁹	315	9
A temetés idejét rögzítő	1749. 03. 13. ¹⁰	1779. 12. 30. ¹¹	2729	79
Egyik eseményt sem rögzítő	1742. 12. 05. ¹²	1773. 03. 29. ¹³	397	11,5
Mindkét eseményt rögzítő	1759. 05. 07. ¹⁴	1770. 08. 24. ¹⁵	18	0,5

⁶ A paginaszámozást (p.) megtartva az egyes oldalakra recto (r.) és verso (v.) megjelöléssel, a konkrét bejegyzésekre pedig az oldalon belüli – általam adott – sorszámmal, tételszámmal (t.) hivatkozom. Üres oldalak: p. 171v., p. 172r., p. 188v., p. 189r.

⁷ Az életkor megadásánál két alkalommal (1776. január 10., p. 202v. 23. t.; 1780. október 27., 6. o. 3. t.) 24, egyszer pedig (1778. június 10., p. 210r. 7. t.) 48 óra szerepel.

⁸ 137r. 5. t.

⁹ 188r. 10. t.

¹⁰ 137r. 10. t.

¹¹ 216r. 5. t.

¹² 133r. 1. t.

¹³ 191v. 1. t.

¹⁴ 152r. 6. t.

¹⁵ 179r. 8. t.

Az összesített adatokból is jól látszik azonban, hogy a meghatározó a temetés időpontjának rögzítése volt, ami érthető is, hiszen ezen adat volt az, ami a könyveket vezető egyháziak számára bizonyosan ismert volt, míg a halál időpontját (sokszor bizonytalanabb eredménnyel) külön meg kellett volna tudakolni. A temetés időpontjának rögzítése 1780-tól magától értetődővé és kizárólagossá vált, így önálló rovatként ezt vették fel a rögzítendő adatok közé.¹⁶ Az 1742–1779 közötti bejegyzések a kronológiai sorrend szempontjából is jóval több kívánnivalót hagynak maguk után az 1780 utániakhoz képest. A bejegyzéseknek elméletileg szigorú kronologikus rendben kellene egymás után következniük, ez az elv azonban gyakorta sérül. 1748-ban például a bejegyzési sorrend: február 12., 25., 8., 17. Még nagyobb a keveredés 1754 márciusában és áprilisában, ahol a bejegyzések dátuma április 23. után visszaugrik március 30-ra, ezután pedig április elejétől újakezdődik (7., 7., 9., 14., 14., stb.).¹⁷ A bejegyzésekben szereplő helynevek az illető lakóhelyének tekinthetők, ami a legtöbbször a temetés helye is volt. Van azonban példa arra is, hogy a lakóhely és a temetés helysége eltérő.¹⁸ A temetés helyének megadása azonban a 18. században ritka és esetleges volt, ezt az adatot mindössze 112 bejegyzés (az összes bejegyzés 1,76%-a) tartalmazza. Ugyanez vonatkozik a temetést végző személyére is, amely 264 esetben (4,15%) került feltüntetésre.¹⁹

Az 1780–1822 közötti időszakra vonatkozó bejegyzések önálló, eredeti oldalszámozással rendelkező kötetben olvashatók. Címe: *Album²⁰ mortuorum abbatialis ecclesiae Pécsváradiensis et filialium ad eandem spectantium; Inchoatus 1° Januarii 1780 usque annorum 1822*. Az adatok rögzítéséhez ebben a kötetben már előre megvonalmazott táblázatot használtak. Rovatai:

- 1.) *Mensis et dies sepultura*: a temetés dátuma (év, hó, nap).
- 2.) *Nomen et cognomen defuncti*: az elhunyt neve és családneve.
- 3.) *Aetas*: az elhunyt életkora.
- 4.) *Religio*: az elhunyt vallása.
- 5.) *Locus*: az elhunyt lakóhelye.

Az állandó rovatok bevezetésének legfőbb előnye, hogy mivel megadják az egyes bejegyzések kötelező adattartalmát, így az egyes tételek sokkal egységesebbek és kevésbé esetlegesek, mint a korábbi időszakban. Sajnos ennek a rendszernek ugyanaz a hátránya, mint ami az előnye. Ha ugyanis valamilyen egyéb, kiegészítő információ lejegyzésére volt szükség, akkor azt (külön hely nem lévén hozzá) kénytelenek voltak az egyik meglévő (általában a második) rovatba bezsúfolni. Így a név rovatban kapott helyet a szülő(k) – ha a

¹⁶ Az időpont megjelölését formálisan már 1780 előtt is önálló rovatnak lehet tekinteni, bár a *mensis et dies* feliratú rovatfej elkészítésére csak 1745-ig (134r.) fordítottak gondot. Később szórványosan függőleges vonallal választották el a dátumot a bejegyzés szövegétől.

¹⁷ fol. 141v.

¹⁸ 1774 júniusában Johannes Schleichler kéméndi lakost, miközben a mecskei erdőben fát rakodott a szekerére, a lovak elragadták, Mecskén temették el. (194v. 8. t.)

¹⁹ Az előfordulások évenkénti megoszlása: 1751 (2), 1752 (9), 1753 (52), 1754 (16), 1757 (12), 1758 (27), 1759 (2), 1760 (2), 1762 (1), 1765 (12), 1766 (38), 1767 (83), 1768 (10), 1769 (2), 1774 (1). A legtöbbször Josephus Pajer pécsváradi plébános és Franciscus Dungal káplán neve szerepel. A temetést végző személyt sokszor nem is adták meg név szerint, csak a *plebanus loci* vagy *per me, plebanus loci* kifejezés szerepel a bejegyzésben.

²⁰ A belső címlapon a *Liber* szó szerepel.

meghalt gyermek –, és a házassági állapot megnevezése, néha az illető foglalkozása, származási helye, előkelőbb társadalmi státusz esetén pedig a megszólítása. A korszak vége felé az életkor rovatba szórványosan a halál okát, néha körülményeit is beírták. Ugyanezt a rovatot használták a betegek szentségének kiszolgáltatásával vagy annak elmaradásával kapcsolatos megjegyzésekhez, sőt 1785 júliusától 1790. április 14-ig (rövid életű szokás-ként) ugyanitt a halott lakóhelyének házszámát is feltüntették.²¹

A kötet elején található idézetek: *Sancta et salubris est cogitatio pro defunctis exorare, ut a peccatis solvantur. (L. 2. Machab. C12, V46)*²²; *Mortuo ne prohibeas gratiam (Ecclesiastic. 7C, V37)*²³

Az első oldal bevezető szövege: *Anno ab incarnatione domini millesimo septingentesimo octuagesimo a mense Januario inchoando inserti sunt huic matricula et albo mortuorum sequentes.*²⁴

Az 1780–1822 közötti időszak írásképe egységes, rendezett, a korábbiaknál könnyebben olvasható, az olvashatóság csak a helyhiány miatt sérül olykor. A bejegyzések kronológiai sorrendjére is jóval több figyelem jutott. Amennyiben egy-egy tétel utólagosan került bejegyzésre – ami ritkán, jellemzően Pécsváradon meghalt katonák, vagy rendezetlen szociális helyzetű (koldusok, csavargók) elhunytak esetében fordult elő –, azt a lap szélén jelezték.

A halotti anyakönyvek 18. századi bejegyzéseinek tanulmányozásához az 1742–1800 közötti időszak minden adatát excel táblázatban rögzítettem. Az így kialakult rekordok lehetővé teszik az átfogóbb, statisztikai alapú vizsgálatok elvégzését. A táblázat az alábbi adatok értékeit tartalmazza önálló cellában:

ID: azonosító szám. Az összes bejegyzések száma: 6359.

Forráshely-kötet: 1742–1779 (3459 rekord), 1780–1822 (1801. január 1-jéig 2900 rekord).

Forráshely-pagina/oldal: a bejegyzés pagina- vagy oldalszáma.

Forráshely-recto/verso: 1742–1779 között a paginált lapok elő- vagy hátoldala.

Forráshely-tétel: a bejegyzés sorszáma az adott oldalon.

Év: a forrásbejegyzésben található évszám.

Hónap: a forrásbejegyzésben található hónap.

Nap: a forrásbejegyzésben található nap.

Sepultus/obiit: 1742–1780 között annak jelzése, hogy a bejegyzés a temetés vagy a halál eseményét, esetleg mindkettőt rögzítette-e.

²¹ A rovatok későbbi tartalma kapcsán megjegyzendő, hogy 1807-től a rovatok megváltoztak: a vallás (4) helyett az elhunyt lakóhelye (település), a település (5) helyett pedig annak megjegyzése került be, hogy az illető a szentségekkel ellátva (*provisus/provisa*) távozott-e a világból. Rövid életű szokásként 1809 novemberétől külön rovatban jegezték fel a halottért történt harangkondulások (*pulsus*) számát, illetve, hogy ennek díját megfizették-e. A harangozásra vonatkozó utolsó bejegyzés 1813. január 1-jéről, a díjának megfizetéséről szóló pedig 1809. december 18-ról való. 1814. január 17. után a teljes rovat is megszűnt.

²² „Szent és üdvös gondolat a holtakért könyörögni, hogy a bűnöktől megszabaduljanak.” (Makkabeusok 2. 12.46.)

²³ „A halottól se tagadd meg a kegyelmet.” Az idézett mondat egésze: *Gratia dati in conspectu omnium viventis, et mortuo non prohibeas gratiam.* (Vulgata. Sirák fia könyve 7.37.)

²⁴ „Az Úr megtestesülésének 1780. éve január havától kezdve foglaltatnak a halottak ezen anyakönyvében és lajstromában a következők:”

Halott-keresztnév: a halott keresztnéve. A kezelhetőség miatt a klasszikus latin névalakot tekintettem egységes névalaknak, így pl. Joannes helyett Johannes, Elisabetha helyett Elisabetha, Catherina helyett Catharina, Matthias helyett Mathias stb. alakot rögzítettem. A nem csak írásképileg eltérő névalakokat megtartottam, pl. Rosa-Rosalia-Rozina.

Halott-vezetéknév: a halott vezetékeve. Az eredeti írásmódot tükrözi, a későbbiekben egységesített névalakot új oszlopban lehet felvenni.

Halott neme: f-férfi (3321 rekord), n-nő (3011 rekord), 27 esetben ismeretlen. A bejegyzés szerencsés megfogalmazása esetén az elhunyt neve akkor is megállapítható, amikor a nevét nem ismerték, mert az a *mortuus/mortua est, provisus/provisa est, vagabundus/vagabunda, sepultus/sepulta est* kifejezésekből kiderül.

Halott életkora-év: a halott életkora, éveinek száma. Gyermekek esetében az év mellett kisebb időegységek is megadásra kerülhettek. A negyed, fél és háromnegyed évek a hónapokhoz kerültek rögzítésre (3, 6, 9 hónap).²⁵ Az életkor megjelölését – a töredékevek kivételével – mindig meghagytam az eredeti formában (pl. 24 óra, 48 óra, 10 hét, 8 nap), nem számoltam át nagyobb egységekre.

Halott életkora-hó: a halott életkora, hónapok száma. Amennyiben a bejegyzés nem pontos számot (néhány hónap) említ, azt a megjegyzés rovatban rögzítettem.

Halott életkora-hét: a halott életkora, hetek száma. Amennyiben a bejegyzés nem pontos számot (néhány hét) említ, azt a megjegyzés rovatban rögzítettem.

Halott életkora-nap: a halott életkora, napok száma. Amennyiben a bejegyzés nem pontos számot (néhány nap) említ, azt a megjegyzés rovatban rögzítettem.

Halott életkora-óra: a halott életkora órában. Amennyiben a bejegyzés nem pontos számot (néhány óra) említ, azt a megjegyzés rovatban rögzítettem. 1758-tól folyamatosan lehet találkozni a csecsemőkorban, röviddel a szülés után meghalt gyermekek esetében az életkor órában történő megadásával. A pécsváradi anyakönyvekben a következő egységek fordulnak elő: negyedóra (15), félóra (5), háromnegyed (1), egy (85), másfél (1), két (13), három (4), négy (2), hat (1), tíz (1), tizenkét (1), huszonnégy (2), negyvennyolc óra (1).

Halott életkora-töredéknap korrekció: azokban az esetekben, amikor az elhunyt csak órákat ért meg, itt ezeket 1 napra kerekítettem.

Halott életkora-napban: számolt oszlop, az életkor napban kifejezve. Az éveket egységesen 365, a hónapokat 30 nappal számoltam.

Halott életkora-évben: sz elhunyt évben számolt életkora. A napban számolt életkor osztva 365-tel.

Házszám: 1785. július – 1790. április 14. között, amennyiben ismert volt, minden település esetében rögzítették a házszámot, Pécsvárad esetében 413 rekordban szerepel.

Halott vallása: az anyakönyvekben nem katolikus felekezethez tartozókat is találunk. A halott vallása, amennyiben a bejegyzésben szerepelt, megtartva az ott szereplő formát.

²⁵ Egy esetben a halott életkorát 5/4 év (*quinque quadratus anni*) formában adták meg (1783. február 11., 26. o. 8. t.), ezt átszámolva 1 év 3 hónapként rögzítettem. Egy esetben az életkor évét 4/1 számmal írták le (1771. szeptember 25., p. 183r. 12. t.), ezt tévedésként (vagy legalábbis sajátos alakként) kezeltem és 3 hónapként rögzítettem.

Vallás	Bejegyzések száma
áttért lutheránus	1
<i>hussita</i>	1
kálvinista	2
ágostai	6
<i>calvinista</i>	15
<i>helvetica</i>	330
katolikus	2685
nem közlik	3319

Halott lakhelye: a bejegyzésben megadott településnevet alapvetően az elhunyt lakhelyeként értelmeztem. Néhány bejegyzésben egyéb helynevek (származási hely, temetés helye) is említésre kerülnek. Elsősorban a máshonnan érkezett bevándorlók (*advena, colonus*), illetve a más illetőségű, különböző okokból (átutazás, üzleti ügy, szolgálat, rokonlátogatás stb.) csak átmeneti jelleggel a településen tartózkodók esetében említik külön is a származási helyet.

Szentségekkel ellátott-e?: I-igen, N-nem. Annak ellenére, hogy ez egyházi szempontból kiemelkedő jelentőségű kérdésnek számított, 4427 esetben²⁶ a bejegyzés semmit nem tartalmaz róla. Öt esetben gyónóképes kor²⁷ alattiaknak is kiszolgáltatták a betegek kenetét. A szentségekkel való ellátottságot hosszabb kifejezéssel, de akár egyetlen szóval is jelezheték:

<i>absolut(us/a) et extreme unct(us/a)</i>	feloldozva és az utolsó kenettel [ellátott]
<i>omnibus sacramentis moribundorum/morientium provis(us/a)</i>	a haldoklók minden szentségével ellátott
<i>omnibus sacramentis moribundorum munit(us/a)</i>	a haldoklók minden szentségével megerősített
<i>omnibus sacramentis provis(us/a)</i>	minden szentséggel ellátott
<i>provis(us/a)</i>	[szentségekkel] ellátott

Érdekesek azok az esetek, amikor valamilyen külső tényező miatt hiúsult meg a szentségek kiszolgáltatása. Ezekről azért tudunk többet, mert az ilyen bejegyzésekhez általában hosszabb-rövidebb indoklást, magyarázatot fűztek. A leggyakoribb ok a halál váratlan, hirtelen beállta volt, aminek kifejezésére a *repente obiit, subitanea morte obiit, repentina morte obiit, inopinata obiit* kifejezéseket használták. Ezek közül a legtöbb esetben nem jelezték külön a szentségek kiszolgáltatásának elmaradását, de a halál hirtelen voltának

²⁶ Ebből elméletileg leszámítandóak a nem gyónóképes korú gyermekek és a nem katolikus hitű elhunytak.

²⁷ A gyónóképes korra vonatkozólag ld. ŐRI PÉTER: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében 1774–1783.* (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 75.) Budapest, 2003. 73.

rögzítése minden bizonnyal az erre szolgáló magyarázatnak tekinthető. Az „utolsó kenet” vétele híján lévők esetében sokszor az egyéb szentségek (gyónás, szentáldozás) kiszolgáltatását jegyezték le. Például Johannes Steiner pécsváradi molnár esetében, aki a templomban gyónt és áldozott, majd hazatérve váratlanul meghalt.²⁸ Josephus Gasteiger felesége, Erzsébet 1789-ben a szülésbe halt bele, de az előző nap a templomban gyónt és áldozott.²⁹ Ursula Obertanerin is hirtelen halt meg, de három nappal korábban a templomban gyónt.³⁰ Részletesen is kifejtették, amikor a családtagok nemtörődömsége, felelőtlensége vezetett az ellátás elmaradásához. Horváth Józsefhez 1779-ben a családtagok gondatlanságából nem hívtak papot, így ellátatlanul halt meg.³¹ Györkő László feleségéről, mikor a szülés után rossz egészségben volt, nem feltételezték, hogy meghalhat, ezért ellátatlanul hunyt el.³² Kleiner Balázs felesége, Katalin 22 évesen halt meg, ellátása pedig a férje hanyagsága miatt maradt el, mert bár felesége három hétig feküdt betegen, ő mégsem hívott papot.³³

Külön meg kell említeni azokat az eseteket (összesen 25 ilyenről tudunk), amikor az újszülött életképtelenségét látva, szükségből (*necessitate*) a bába végezte el a keresztelést rögtön a szülés után.³⁴ Így 1754 áprilisában Thomer Évát „a lélek veszedelme miatt” keresztelte meg a bába,³⁵ miként Halbich Margitot 1757. november 20-án, aki másnap meg is halt.³⁶

Szentségekkel ellátva hunyt el 1892 fő, ellátatlanul 40, a többi esetben ezt a körülményt nem jelezték külön.

Apja vezetékneve és Apja keresztnéve: Amennyiben az elhunyt gyermek volt, csak keresztnévét vették fel, vezetékneve apja nevéből ismerhető, amit ilyen esetekben általában megadtak.³⁷

Anyja vezetékneve és Anyja keresztnéve: A bejegyzésekben általában akkor szerepeltették az anya nevét, ha az elhunyt gyermek volt és apja már nem élt. Ez azonban nem volt kötelező gyakorlat, előfordul, hogy az anya neve az apáéval együtt feltüntetésre került, illetve, hogy az apa „néhai” jelzővel szerepel a bejegyzésben.

Halott férjének vezetékneve és Halott férjének keresztnéve: A férjes asszonyok kapcsán 631 esetben az anyakönyvi bejegyzés a férj nevét is rögzíti. Gyakoribb azonban az, hogy a bejegyzésben az elhunyt asszonyneve szerepel.

Elhunyt családi állapota: Az elhunyt családi állapotára vonatkozó adatot a bejegyzések alig több, mint 10%-a (657 eset) őrizte meg. Ezeket ugyanakkor nagy terminológiai sokszí-

²⁸ *In ecclesia sacra confessione et communione, domum reversus repente mortuus.* (1776. október 4., 200r. 6. t.)

²⁹ *Pridie in ecclesia confessa est et communicata.* (1789. október 6., 101. o. 1. t.)

³⁰ *Triduo ante mortem in ecclesia confessa.* (1779. január 21., 211v. 2. t.)

³¹ *Incuria ac negligentia domesticorum sacerdotem opportuno tempore non advocantium, necessariis sacramentis improvisus.* (1779. február 20., 211v. 16. t.)

³² *Ex incuria improvisa decessit, cum non supposuerint illam moriturum et quidem post puerperium male fortam.* (1775. augusztus 9., 206r. 19. t.)

³³ *Improvisa ob negligentiam mariti, postquam tribus septimanis integris infirma jacuisset, nullo tamen advocato sacerdote.* (1775. március 19., 197r. 12. t.)

³⁴ A szükségkeresztelés kapcsán ld. ERDŐ PÉTER: *Egyházjog*. Budapest, é.n. 339., 342.

³⁵ *Ob periculum in mora ab obstetrice baptizata Pécsvár.* (1754. április 22., 141v. 14. t.)

³⁶ 1757. november 21., 148r. 2. t.

³⁷ Néhány esetben a meghalt gyermek vezeték- és keresztnévvel szerepel, ebben az esetben az apja nevét néha megadták, néha nem.

nűséggel rögzítették. A férjezetlen nőkre (életkortól függetlenül) egyaránt használták a *virgo* és a *coelebs* kifejezést, a nőtlen férfiakat pedig az utóbbival illették. A fogadott gyermek *adoptivus/adoptiva*, *assumptus/assumpta* vagy *privignus* (mostoha), a törvénytelen gyermek *illegitimus* vagy *spurius/spuria* (fattyú).

Családi állapot	Fő
adoptált	1
elbocsátott asszony (<i>exmisita</i>)	1
mostoha gyermek	1
talált gyermek (<i>infans inventus</i>)	1
fogadott gyermek	2
árva	4
törvénytelen	4
házas	17
hajadon	35
nőtlen	62
nős	206
özvegy	324
nem rögzítették	5702

Temetés helye: A temetésre vonatkozó külön információadásra ezen korszak bejegyzéseiben még nem törekedtek. A temetés helyét néha abban az esetben közölték, ha az eltért az illető lakóhelyétől, ugyanakkor a temetés helyét több esetben akkor is megemlítik, ha az a lakóhellyel azonos volt. A temetés helyére vonatkozó információt gyakrabban rögzítik a „sehova nem tartozó” koldusok, csavargók esetében. A közölt temetkezési helyek megoszlása: Boda (6), Hird (5), Lovászhéty (20), Mecske (21), Nádasd (1), Pécsvárad (42), Pusztafalu (1), Varasd (13), Várkony (2), Vasas (1).

A temetést végezte: A temetés helyéhez hasonlóan a szertartást végző személyét is ritkán, mindössze 264 esetben (kb. 4%) jegyezték fel. A legkorábbi nevek ferences és kapucinus szerzetesekéi: Bonaventura Jeneusein (1751, 1753), Maximus (1751), Agapitus Heher (1752–1753), Caritianus (1753), Clementinus (1753–1754).³⁸ Pajer József pécsváradai plébános már Pécsváradra kerülésének évében, 1753-ban szerepel temetés végzőjeként. Pécsváradai szolgálata alatt, 1753 és 1762 között legtöbbször ő (68 esetben), vagy szerzetes káplánja – Caritianus kapucinus (3), Clementinus kapucinus (5) – szerepel a temetés elvégzőjeként.³⁹ Pajer József utódja a plébánosi székben fivére, Pajer György volt, bár vele tizenhárom éves szolgálata alatt mindössze kétszer (akkor is név nélkül) találkozhatunk⁴⁰ mint a

³⁸ A plébánián szolgálatot teljesítő szerzetesek kapcsán ld. BORSY JUDIT: A 250 éves pécsváradai Nagyboldogasszony templom története 1711 és 1850 között. In: BORSY JUDIT–BOROS LÁSZLÓ: *A 250 éves pécsváradai Nagyboldogasszony templom*. (Pécsvárad i. füzetek 6.) [Pécs], 2017. 12–14.

³⁹ A bejegyzések egy részében a temetés végzőjére vonatkozóan csak a „helység plébánosa” (*parochus loci*), vagy egyszerűen „általam” (*per me*) kifejezés szerepel. 1753-ban Kovács Anna Ursula temetése kapcsán szó szerint: *Per me Josephus Pajer, parochus Petsvar*. (140v. 1. t.) 1757-ben Thomas Herber temetése kapcsán: *Sepultus est per me, loci parochus*. (147v. 27. t.)

⁴⁰ 1766: *parochus* (167v. 19. t.); 1768: *D. Paroc. [dominus parochus]* (172v. 15. t.)

temetés végzőjével. Elképzelhető, hogy a temetések feladatát káplánjaira bízta, mert ők viszont 142 bejegyzésben fordulnak elő.⁴¹ Mindezzel együtt is hangsúlyozandó, hogy bár a 18. század többi időszakához képest a temetést végző személyének rögzítése 1753 és 1775 között bevett gyakorlatnak tűnhet, az ekkor keletkezett bejegyzések számának mindössze 7–8%-áról van szó.⁴² De e bejegyzéseknek nemcsak a száma alacsony, hanem időbeli megoszlása is egyenetlen: 1751 (2), 1752 (9), 1753 (52), 1754 (16), 1757 (12), 1758 (23), 1759 (2), 1760 (2), 1762 (1), 1765 (12), 1766 (37), 1767 (83), 1768 (10), 1769 (2), 1774 (1). Az összes előfordulás több mint fele (51%) mindössze két esztendőhöz (1753, 1767) köthető.

A halál oka: A halál okának megjelölése nem volt kötelező,⁴³ ennek ellenére körülbelül félszáz esetben rögzítették. Ezek közül a legtöbb a szüléshez, illetve a gyermekágyi időhöz köthető. Ezen esetek számát gyarapítják azok, amelyeknél ezeket külön nem említették meg, de a csecsemő halálára vonatkozó bejegyzésből következtetni lehet rá. Különösen kockázatos volt az ikerterhesség, amely sokszor végződött halállal.⁴⁴ A lovászhetényi Honkel Erzsébet és Anna Mária 1771-ben egy napot éltek.⁴⁵ Az ikerterhesség az anya számára is veszélyes volt, 1760-ban az (erdős)mecskei Geier János felesége, Margit ikreivel együtt belehalt a szülésbe.⁴⁶ Hármás ikrek előfordulására nincs adat, a kettes ikreket haláluk esetén többször közös bejegyzésbe írták be. Egy esetben konkrétan megjegyezték, hogy a magzat koraszülött (*immaturus*) volt.⁴⁷ A halál okaként többször előfordulnak betegségek, illetve szervi bajok, mint például az agyvérzés (*apoplexia*),⁴⁸ a forró láz (*calida febris*), a kólika (*colica*), az epilepszia (*morbis caducus*) és a vízibetegség (*hidropesia*). Természetesen a halálokok között voltak balesetek is. A fakitermelés már akkor is veszélyesnek számított, három emberről is tudunk, akiket munka közben a fa nyomott agyon.⁴⁹ A lovak is számos halálos kimenetelű balesetet okoztak. 1780-ban az 5 éves Margaretha Storchot ló gázolta halálra,⁵⁰ a pécsi születésű, de Pécsváradon szekeresként szolgáló Stephanus Knezovics 1783-ban, 30 évesen lelte halálát, amikor leesett a szekérről és a lovak eltaposták.⁵¹ Szép András Mihály 1783 júliusában bort szállított különböző községekbe, amikor a lovak megbokrosodtak, egy leeső hordó pedig agyonnyomta.⁵² 1780-ban a 6 éves várkonyi Johannes Storch leesett a szekérről és átment rajta a kerék.⁵³ 1768 őszén a 72 esztendőes Benedictus

⁴¹ Franciscus Xaverus Dungal 127, István 13 bejegyzésben.

⁴² Pajer József idejében 937/68 (7,2%), Pajer György idejében 1764/142 (8%).

⁴³ A halál okának tekinthető, betegség nevére vonatkozó rovat csak a 19. század húszas éveitől szerepel az anyakönyvekben.

⁴⁴ A sikeresen kihordott ikerterhességek, illetve az életben maradt magzatok arányára vonatkozóan a halotti és a keresztelési anyakönyvek együttes vizsgálatával lehet fényt deríteni, amely későbbi kutatás feladata lesz.

⁴⁵ 183r. 2. és 3. t.

⁴⁶ 153r. 10. t.

⁴⁷ Johannes Rupert (119. o. 4. t.).

⁴⁸ Talán agyvérzés sejthető azokban az esetekben is, amikor a halál előtti megnémulásról olvashatunk.

⁴⁹ Jacobus Häring 22 (1795: 148. o. 13. t.), Johannes Meckl 19 (1775: 206v. 14. t.), Johannes Takos 19 éves (1780: 2. o. 4. t.).

⁵⁰ 5. o. 10. t.

⁵¹ *Infortunitate ex trahis decidit, ab equis raptatus.* (26. o. 1. t.)

⁵² *Vinum ad diversorium communitatis advehens, raptatus ab equis, a deciduo vase oppressus obiit.* (35. o. 6. t.)

⁵³ *Curru decidit et transeunta rota.* (5. o. 16. t.)

Herbert varasdi lakos a malomárokba esett és befulladt.⁵⁴ 1799 februárjában a 9 esztendő Adamus Helm a Hird mellett folyó patakba,⁵⁵ 1783-ban a 7 éves Szabó Rosalia Pécsváradon egy kútba fulladt bele.⁵⁶ Ugyanígy vesztette életét 1800-ban Nassauer János hirdi kocsmáros.⁵⁷ Senki nem látta, amikor a kútba esett.⁵⁸ A 25 éves Fridericus Gexner 1783-ban, Balogh János pedig 1786-ban 44 évesen lett gyilkosság áldozata.⁵⁹ Pécsváradon a 320-as számú házban élt Josephus Preiss molnár a feleségével, Katalinnal és szintén Katalin nevű 11 éves lányával. 1787 szeptemberében egy éjjel a szolgálja megölte feleségét és lányát, valamint a náluk lakó 28 éves Pilissi Pált, aki Mohácsról származott, de a pécsváradai malomban dolgozott szekeresként.⁶⁰ 1781 júniusában Stipanovics Júliát puskatöltés közben érte lövés, 18 éves volt.⁶¹ Johannes Wolfra 1799-ben egy romos ház omlott rá, az alatt találták meg holtan.⁶² A 34 éves Bíró Györgyöt, aki Romonyáról a robot teljesítése miatt volt Pécsváradon, a lezúduló homok nyomta agyon.⁶³ 1794 áprilisában Antonius Lackenbauer pesti származású aranyművest (*auri faber*), amikor Eszékről jövet az éjszakát Pécsváradon a malomban (*in mola*) töltötte, holtan találták.⁶⁴

Mesterségek, tisztségek: Önálló oszlopként vettem fel az anyakönyvben említett mesterségeket, illetve tisztségeket, amelyek sok esetben nem az elhunyt, hanem valamely hozzátartozója (apa, férj) mesterségét, tisztségét jelölik. A bejegyzésekben megőrződött 758 ilyen adatból 53 közvetlenül, belső információk alapján nem köthető településhez, de egyéb források segítségével ezek többsége is kapcsolhatóvá válik. Az anyakönyvi bejegyzésekben említett mesterségek:

ács	fésűkészítő	kötélgyártó	szíjgyártó
árendátor	földmérő	lakatos	szűcs
asztalos	hajdú	lovászmester	szűrszabó
bába	harisnyakészítő	mészáros	takács
borbély	katona	mézeskalácsos	tanácsnok
bíró	kéményseprő	molnár	tanító
cipész	kereskedő	molnárnő	tanítónő
csikós	kertész	nyeregkészítő	tímár
dohánykészítő	kocsis	orvos	üvegfüvő

⁵⁴ 174v. 23. t.

⁵⁵ 173. o. 3. t.

⁵⁶ 24. o. 12. t.

⁵⁷ 185. o. 11. t.

⁵⁸ *nemine observante ad fontem cecidit et inventus est mortuus.* (De mivel már 42 éves volt, az is lehet, hogy ugrott.)

⁵⁹ 38. o. 8. t. és 67. o. 17. t.

⁶⁰ 74. o. 5. és 6. t., 75. o. 1. t.

⁶¹ 10. o. 7. t.

⁶² 145. o. 6. t.

⁶³ 181. o. 6. t.

⁶⁴ 137. o. 14. t.

erdész	kocsmáros	pásztor	vadász
erdőőr	kosárkötő	pék	varga
esztergályos	kovács	serfőző	vasárus
fazekas	kőfaragó	szabó	
festő	kőműves	szappanfőző	

Az adatok száma alapján kiemelkedő jelentőségű a molnárság, amelyet (amellett, hogy nagy létszámú volt) minden bizonnyal magas presztízse miatt is előszeretettel említettek meg. Pécsvárad életében sajátos és jelentős réteget képviselt a katonaság, amelynek kaszárnyája, istállója és kórháza is volt a városban.⁶⁵ A bejegyzésekben szereplő katonák egy része az uradalom szolgálatában állt, másik, jelentősebb része azonban a városban állomásozó birodalmi reguláris haderőhöz tartozott.⁶⁶ Velük kapcsolatban általában feljegyezték a besorozásukat és alakulatukat is. Legnagyobb részük közlegény (*gregarius*) volt, de találkozzunk alkáplárral,⁶⁷ káplárral⁶⁸ (tizedes), őrmesterrel⁶⁹ (*magister vigiliarum*) és kapitánnyal⁷⁰ is. Feladataik tekintetében szállásmester,⁷¹ trombitás,⁷² pék,⁷³ nyeregkészítő,⁷⁴ lovászmester⁷⁵ és katonarvos⁷⁶ szerepel az elhunytak, illetve hozzátartozóik között. 1793. november 5-én temették el Michael Rittert, a császári dragonyos sereg egykori parancsnokát, aki Pécsváradon töltötte nyugdíjas napjait.⁷⁷ Többször előfordult, hogy az idegenből Pécsváradra került katonák leszerelésük után a városban maradtak. Így például Josephus Carolus Eckhart⁷⁸ szállásmester, Johannes Händl⁷⁹ és Josepus Schreitter⁸⁰ közkatonák. A bejegyzések megőrizték több katonai alakulat nevét, amelyek hosszabb-rövidebb ideig vagy itt állomásoztak, vagy sebesült, esetleg obsitos katonájuk került Pécsváradra: Károlyi-gyalogezred, Kinszky-ezred, Hadik-lovaság, Schakmin-vasasezred, Toszán Lipót könnyűfegyverzetű ezred, Klebek-gyalogezred, Eszterházy-gyalogezred, Erdődy-lovaság, József főherceg

⁶⁵ „A megyében tanyázó lovasezred stábjá itt szokott fekünni.” FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára*. 3. Pest, 1851. 214. A Pécsváradon állomásozó katonaság kapcsán ld. NAGY IMRE GÁBOR: A katonai ügyek 1686–1848 között. In: *Pécsvárad*. Szerk. FÜZES MIKLÓS. Pécsvárad, 2001. 311–317.

⁶⁶ Voltak olyanok is, akiknek az állandó állomáshelye nem Pécsváradon volt, csak gyakorlatozás vagy éppen sebesülés miatt kerültek ide.

⁶⁷ 109. o. 1. t.

⁶⁸ 109. o. 10. t.

⁶⁹ 154. o. 1. t.

⁷⁰ 53. o. 15. t.

⁷¹ 149. o. 7. t.

⁷² 81. o. 6. t.

⁷³ 105. o. 13. t.

⁷⁴ 185. o. 12. t.

⁷⁵ 170v. 12. t.

⁷⁶ 111. o. 8. t.

⁷⁷ 132. o. 12. t. *quondam locumtenens in caesareo dimachorum regimine, qua pensionista hic loci.* [!]

⁷⁸ 149. o. 7. t.

⁷⁹ 84. o. 15. t.

⁸⁰ 84. o. 16. t.

gyalogezred, Wurmser-lovasezred, württembergi dragonyos lovasezred, Berlichingen-ezred, Baden-Baden-ezred, Batthyány-ezred.

	Összes meghalt (fő) (%)	Nem ismert az életkora (fő) (%)	Évek (fő) (%)										
			1-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	≥ 100
Pécsvárad	2837 100	154 5,42	1690 59,56	101 3,56	125 4,4	147 5,18	166 5,85	160 5,63	140 4,93	114 4,01	33 1,16	6 0,21	1 0,03
Hird	483 100	5 1,03	263 54,45	24 4,96	24 4,96	30 6,21	50 10,35	40 8,28	23 4,76	11 2,27	9 1,86	2 0,41	2 0,41
Vasas	622 100	3 0,48	362 58,19	35 5,62	30 4,82	43 6,9	43 6,9	45 7,23	43 6,91	14 2,25	3 0,48	1 0,16	0 0
Mecske	342 100	17 4,97	190 55,55	12 3,5	15 4,38	25 7,3	31 9,06	23 6,72	20 5,84	6 1,75	2 0,58	1 0,29	0 0
Lovászhetény	311 100	27 8,68	150 48,23	19 6,1	23 7,39	15 4,82	22 7,07	21 6,75	12 3,85	15 4,82	5 1,6	2 0,64	0 0
Pusztafalu	256 100	9 3,5	143 55,85	10 3,9	18 7,03	22 8,59	18 7,03	19 7,42	15 5,85	1 0,39	1 0,39	0 0	0 0
Boda	238 100	18 7,56	136 57,14	4 1,68	15 6,3	19 7,98	12 5,04	7 2,94	18 7,56	5 2,1	3 1,26	1 0,42	0 0
Varasd	227 100	30 13,21	104 45,81	10 4,4	19 8,37	10 4,4	16 7,04	14 6,16	15 6,6	8 3,52	1 0,44	0 0	0 0
Várkony	171 100	5 2,92	112 65,49	4 2,33	8 4,67	8 4,67	8 4,67	9 5,26	12 7,01	3 1,75	2 1,16	0 0	0 0

A halotti anyakönyvek statisztikai elemzése fontos adalékokat szolgáltat a demográfiai folyamatok feltérképezéséhez is.⁸¹ A halotti anyakönyvek statisztikai feldolgozása kapcsán az első, magától értetődő szempont a halottak életkori megoszlása. Mivel az elhunytak életkora a következetesen rögzített alapinformációk közé tartozik, ezért ezzel kapcsolatban jól vizsgálható adatmennyiségekre lehet támaszkodni.⁸² Ezen vizsgálat eredménye kapcsán az első, nagyon is beszédes tény a gyermekhalandóság igen magas aránya. A vizsgált időszakban, vagyis a 18. század második felében a meghaltak 56%-a 10 éves kor alatti volt. Ezután 10 éves (nyilván csökkenő létszámú) korcsoportokban haladva felfelé ez az arány viszonylag stabilan 4-6% között mozgott. A vizsgált 6359 meghalt közül 299 volt 70 év feletti, és az adatok tanúsága szerint öten 100 évesek, vagy annál idősebbek voltak. E tekintetben természetesen fel kell hívni a figyelmet az adatok kritikával történő kezelésére, hiszen például az 1789 végén állítólag 105 évesen elhunyt Hernyó András hirdi lakos esetében a születés időpontját aligha őrizhette más, mint az egyre megkopó emlékezet és a csa-

⁸¹ Természetesen a város egészére vonatkozó teljesebb kép csak a keresztelési anyakönyvek, illetve más felekezetek anyakönyveinek együttes vizsgálata révén állítható össze.

⁸² A vizsgált anyakönyvi bejegyzések közül csak 380 (5,9%) nem tartalmazta az elhunyt életkorát.

ládi hagyomány.⁸³ Az elhunytak életkori megoszlását azon települések esetében külön is össze lehet állítani, ahonnan értékelhető számú bejegyzés maradt fenn.

A halálesetek időpontjának hónapok szerinti megoszlása kapcsán látható, hogy a halálesetek száma a téli és a tavaszi hónapokban magasabb, amit talán az időjárás és a táplálkozási/egészségügyi viszonyok összhatásaként lehet értékelni. Természetesen a képet árnyalja, hogy a halálesetek egy része (pl. balesetek, szülési komplikációk) nem, vagy csak áttételesen köthető az év valamelyik időszakához, ugyanakkor talán meg lehet látni a tendenciát abban, hogy a legtöbb haláleset a tél végén, tavasz elején következett be. Ezt az időszakot ma is az emberi szervezet vitaminkészleteinek kimerülése és az influenzajárvány jellemzi, bár az orvostudomány fejlődésének (vitaminok, védőoltás, lázcsillapítás) köszönhetően kiugró halálozási mutatókat egyre kevésbé produkál. Ennek az időszaknak az ellenpólusa (szintén érthető módon) a három nyári hónap, a legnagyobb mortalitású márciushoz képest a legkisebb mortalitású július fele annyi halálesetet produkált.

Hónapok	Halálesetek száma
március	721
április	673
február	599
december	568
január	552
május	538
szeptember	524
november	493
október	473
augusztus	447
június	384
július	364

A halotti anyakönyvek fontos sajátossága, hogy több esetben részletesen is tartalmazzák az előkelő, illetve az egyházhoz tartozó személyek temetésének helyét. Őket Pécsvárad régi plébániatemplomában, a Szent Adalbert-templomban helyezték örök nyugalomra, amelyet az új templom felépülése után temetőkapolnaként használtak.

Temetések Pécsvárad régi plébániatemplomában:

- Pajer József plébános 1762. január 29-én hunyt el, 34 évesen. „A régi templomban temették el, a bejáratától jobbra...” (*In antiqua ecclesia sepultus ad ingressus dextra...*)⁸⁴
- Pajer Bálint templomatya 68 évesen, 1781 novemberében halt meg. „A régi templomban a kórus közepén nyugszik.” (*Jacet in antiqua ecclesia, medius intra chorum, et corpus ecclesie.*)⁸⁵
- Clara Fidlerint (született Coblin), aki „két plébános anyja volt”,⁸⁶ 1774. június 1-jén, 64 éves korában temette el Ferdinandus Sekel, a himesházi kerület vice-archidiakónusa. „A

⁸³ 171. o. 16. t.

⁸⁴ 156v. 16. t. Az egész bejegyzést utólag, több későbbi nap mezőjébe beszorítva készítették.

⁸⁵ 1787. november 17., 13. o. 1. t.

⁸⁶ Pajer Józsefé és Pajer Györgyé, ld. BORSY, i.m. 43.

régi templomban nyugszik, a nagyobbik oltár előtt jobbra.” (*Jacet in antiqua ecclesia ante aram majorem a dexteris.*)⁸⁷

– Pajer Györgyöt, aki 13 éven keresztül volt pécsváradai plébános, 1775. március 20-án temették, 45 éves korában. „A régi templomban nyugszik, a nagyobbik oltár előtt a fal felé balra.” (*Jacet in antiqua ecclesia anta aram majorem versus murum a sinistris.*)⁸⁸

– Fidler Józsefet, az elhunyt Pajer György plébános templomatyját 1776. szeptember 22-én, 52 évesen temették. „A régi egyházban a szószék mellett nyugszik.” (*Jacet in antiqua ecclesia prope cathedram.*)⁸⁹

– Clara, Vori⁹⁰ István, egykori uradalmi tisztartó (*dominalis quondam provisor*) 68 éves özvegye temetése 1778. január 10-én volt. „A régi templomban a keresztelőkút mellett nyugszik.” (*Jacet in antiqua ecclesia prope Baptisterium.*)⁹¹

Pécsvárad katolikus halotti anyakönyveinek szisztematikus, pilot-jellegű kutatása több eredményt hozott, számos adattal gazdagítva a település történetét, egyben kijelölte a további irányt az anyakönyvek teljességre törő, statisztikai vizsgálatokat is lehetővé tevő feldolgozása felé.

Zusammenfassung

TAMÁS KÓFALVI

Die Einträge der Sterbematrikeln der katholischen Kirchengemeinde von Pécsvárad aus dem 18. Jahrhundert

Der Autor des Aufsatzes analysiert die Sterbematrikeln mit statistischen Methoden, aufgrund mehr als 6000 Einträge. Der Name, das Lebensalter, das Geschlecht der Verstorbenen enthält wichtige Informationen über die Pécsvárad-Gesellschaft aus dem 18. Jahrhundert. In den Sterbematrikeln wurde oft sowohl der Beruf, als auch die Todesursache angegeben. Anhand dieser Daten ist die Geschichte der Lebensweise zu forschen. Die gesammelten Daten machen es möglich, die Mobilität zu forschen und können bei namenskundlichen und ethnischen Analysen helfen.

Summary

TAMÁS KÓFALVI

Records from the 18th century in the Catholic death certificates of the Pécsvárad parish church

The study introduces and analyses records from the 18th century in the Catholic death certificates of the Pécsvárad parish church. The author describes the data sets in the records and their digital collection. On this basis, they draw conclusions on the demography and population of Pécsvárad in the 18th century.

⁸⁷ 194v. 3. t.

⁸⁸ 197r. 16. t.

⁸⁹ 200r. 3. t.

⁹⁰ Vorii (genitivus).

⁹¹ 208v. 15. t.